

MURRAY BOOKCHIN'İN SİYASAL DÜŞÜNÇESİNDE ROUSSEAU'NUN İZLERİ

H. Bahadır TÜRK*

ÖZET

Jean-Jacques Rousseau siyasal düşünceler tarihinde, söylemeye bile gerek yok ki, son derece müstesna bir konuma sahiptir. Hürriyet prensibinden genel irade nosyonuna uzanan farklı ve muammalarla dolu fikirleri hala geniş bir biçimde tartışılmaktadır. Bu çalışmanın amacı liberteryen sosyalizmin ve sosyal ekolojinin temel ilkelerini geliştirmesi ile tanınan bir kuramcı olan Murray Bookchin'in düşüncesine Jean-Jacques Rousseau'nun etkilerini tartışmaktır. Bu yapılırken, bu iki figürü birbirine bağlayan temel ortak noktalara da belirgin bir şekilde vurgu yapılacaktır. Bu temelde ağırlıklı olarak bu iki düşünürün metinlerinin yorumlanması üzerinden hareket eden söz konusu çalışmanın ana argümanı; Murray Bookchin'in siyasal teorisinin –özü itibariyle- pek çok bakımdan Rousseau'nun argümanlarını yankıladığıdır.

Anahtar Kelimeler: Nostalji, Doğa Durumu, Uygarlık Eleştirisi, Temsil Paradoksu.

(Rousseau's Traces In Murray Bookchin's Political Thought)

ABSTRACT

It is needless to say that Jean-Jacques Rousseau occupies a very unique position in the history of political thought. His enigmatic ideas ranging from the notion of general will to the principle of freedom are still widely discussed. The aim of this paper is to discuss Rousseau's influence upon the thought of Murray Bookchin, a theoretician who is mostly credited with formulating the basic tenets of social ecology and libertarian socialism. In so doing, the commonalities linking these two figures together are emphasized as well. Through an interpretative-textual method, the major argument of the paper is that Murray Bookchin's political theory echoes –in essence- the arguments put forward by Rousseau in many ways.

Key Words: Nostalgia, State of Nature, Critique of Civilization, Paradox of Representation

* Çankaya Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü öğretim üyesi.
FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi), 2016 Güz, sayı: 22, s. 147-162
ISSN 1306-9535, www.flsfdergisi.com

Giriş

Rousseau (1712-1778) *İtiraflar*'ında Leibniz, Descartes, Locke gibi isimleri büyük bir tutkuyla okurken onları "yekdiğeri ile uyuşturmak gibi bir hayli vakit kaybettirici ve yorucu" bir işe giriştiğini ancak en sonunda "bir müellifi okudukça ne diğer bir müellifin ve ne de kendininkilerini karıştırmadan sade o müellifin fikirleri ile meşgul olmayı ve onunla da katiyen münakaşaya girişmemeyi"¹ esas aldığını söyler. Bu çalışma Rousseau'nun pek de hoşlanmayacağı bir biçimde bir müellifi başka bir müellif ile okumayı deneyecek. Bu minvalde amacımız Murray Bookchin'in (1921-2006) fikirlerinde Rousseau'nun izlerini sürmeye çalışmak olacak. Bu yapılırken iki düşünür arasında ortaklaştırıcı bir zemin kurduğu düşünülen üç ayrı temaya odaklanılacak ve buradan hareketle ulaşılan kimi sonuçlara yer verilecek.

Rousseau bilindiği üzere her zaman tartışmalı bir düşünür olmuştur. Hatta Macfarlane gibi isimler onun siyasal değerlendirmelerinin "neredeyse diğer tüm siyasal teorisyenlerin görüşlerinden daha çok tartışmaya ve birbirleriyle çatışan yorumlara" neden olduğunu ifade eder.² Bu minvalde sözgelimi Ralph Leigh, Rousseau'nun itaat ve özgürlük sorununa bakışını düşünürken bir "muamma" ile karşılaştığımızı söyler.³ Aslında muamma Rousseau'nun dünyası için en uygun sözcüklerden biridir. Rousseau düşüncesi paradokslarla örülüdür. Düşünürün kişisel yaşamı da Rousseau'nun bu paradokslarla ve muammalarla dolu düşünsel haritasını daha da zorlu ve karmaşık bir hale getirir ve Rousseau tartışmalarında çoğu zaman değinilen bir husus olarak öne çıkar.⁴

Örneğin Beşir Fuad'ın Voltaire ile ilgili 1886 tarihli incelemesindeki, daha doğrusu Voltaire savunusundaki, duygusallık da Rousseau'nun "hususî yaşamı"na yapılan vurgu üzerinden belirginleşir. Fuad, Rousseau'nun *İtiraflar*'ını okuduktan sonra düşünürün "sinir hastalığına yakalanmış olduğunu gördüğü"nü ve onun bu nedenle "sorumluluktan azade" bulunduğunu kaydeder. Yine de "Jean-Jacques Rousseau'nun fakirliğini üstünlük nedeni sayarak bunu Voltaire'e tercih etmek isteyenler"e şunları

¹ Jean-Jacques Rousseau, *İtiraflar*, cilt 1, çev. S. Güzey ve F. Bercmen, Semih Lütfi Kitabevi, İstanbul, 1943, s.211.

² L. J. Macfarlane, *Modern Political Theory*, Barnes & Noble, New York, 1973, s.62.

³ Ralph A. Leigh, "Liberty And Authority On Social Contract", *Rousseau's Political Writings* (ed. A. Ritter ve J. C. Bondanella), W. W. Norton & Company, New York, 1988, s.232.

⁴ Bu hususa değinen kısa ve özlü bir Rousseau değerlendirmesi için bkz. Roger Masters, "Jean-Jacques Rousseau", *Blackwell'in Siyasal Düşünce Ansiklopedisi* (haz. David Miller vd.), çev. B. Peker ve N. Kırac, Ümit Yayıncılık, Ankara, 1995, 244-249.

söylemeden de edemez: “Rousseau’nun bir dilim ekmek için birkaç defa vicdani kanaatini değiştirdiğini, evlatlarını yetimhaneye terk ettiğini ve bir kadının işve ve iltifatını rakibiyle paylaşmak gibi sokak köpeklerinin bile onaylamadıkları bir hali kabul ettiğini görmek istemiyorlar.”⁵

Rousseau’nun Beşir Fuad’ı rahatsız eden karmaşıklığı ve çalkantılı yaşam öyküsü onun siyasal teorisinin günümüzde de önemini korumasına engel olmamıştır. Rousseau bir yandan Hobbes, Locke, Spinoza ya da Machiavelli gibi düşünürlerle bir yandan da söz gelimi modern yurttaşlık teorileri ile ilgili tartışmalarla varlığını sürdürmüş, siyasal teorinin bereketli topraklarında hüküm sürmeye devam etmiştir. Buradan hareketle birazdan bu etkinin Bookchin düşündeki hallerine odaklanmayı deneyeceğiz.

Nostalji Fikri ve Doğal Toplum Tahayyülü

Rousseau’nun siyasal düşüncesi geçmiş ve şimdi arasındaki bir gerilimin üzerine inşa edilmiştir. Geçmiş, basit bir altın çağ nostaljisinin ötesinde bir anlama sahiptir Rousseau için. Dahası, düşünür orada daha sonra uygar toplumda inşa edilmesi gerektiğini düşündüğü siyasal modelin gerekçelerini bulur. Dolayısıyla, Rousseau’da nostalji fikri doğrudan bir politik içeriğe sahiptir ve Rousseau’nun siyasal düşüncesinde kritik bir önemi haizdir. Rousseau’nun eşitlik problemine dair geliştirdiği siyasal mülhaza

⁵ Beşir Fuad, Voltaire (haz. E. Erbay ve A. Utku), Çizgi Kitabevi, Konya, 2011, s.121. Turan, Rousseau’nun fikirlerinin Yeni Osmanlılar’ın ilgisini cezbediğini, örneğin Ziya Paşa’nın *Toplum Sözleşmesi*’nin bir çevirisini yaptığını, Ahmet Mithat’ın da benzeri bir alakayı paylaştığını, sonraları Atatürk’ün de Rousseau’yu okuyup düşünürden etkilendiğini belirtir. Bkz. Şerafettin Turan, Atatürk’ün Düşünce Yapısını Etkileyen Olaylar, Düşünürler, Kitaplar, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2010, s.13-14. Turan’ın çalışmasının zikrettiğimiz kısmında -burada yer vereceğimizden daha “sade” bir Türkçe ile- yer verdiği bir alıntı, Atatürk’ün Rousseau’ya bakışını göstermesi açısından önemlidir: “Efendiler! Bu nazariyat-ı meşrutiyeti bulan en büyük filozofların bu nazariyatı kurmak için çalıştıkları esasları tetebbu ettim. Bunlara nüfuz ettim. Benim gördüğüm şudur: Düşünmüşler ve nasıl yapalım da bu kuvve-i müstebide o irade-i içtimaiye ve milliyenin dununda kalabilsin. Yahut sıfıra münce olabilsin, diyorlar. Ve buna muvaffak olamamak şüzünden büyük ve derin bir ıstırap duyuyorlar. Jean Jacques Rousseau’yu baştan nihayete kadar okuyunuz. Ben bunu okuduğum vakit, hakikat olduğuna kail olduğum, bu kitap sahibinde iki esas gördüm. Birisi bu ıstırap, diğeri bir cinnettir. Merak ettim. Ahvali hususiyesini tetkik ettim anladım ki : hakikaten bu adam mecnun idi. Ve hali cinnette bu eserini yazmıştır. Binaenaleyh; çok ve çok istinadettiğimiz bu nazariye böyle bir dimağın mahsulüdür.” Bkz. Mustafa Kemal Atatürk, “Bakanlar Kurulunun Görev ve Yetkisini Belirten Kanun Teklifi Münasebetiyle”, 1 Aralık 1921, Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, I-III, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006, s.124.

nostalji düşüncesinin işaret ettiği geçmiş ve şimdi arasındaki farkın ve mesafenin üzerine kurulur.

Rousseau'cu perspektifte doğa durumu yahut doğal toplum tahayyülü, toplum sözleşmesi modeli için hep varsayılageldiği gibi basit bir başlangıç noktası veyahut salt bir hipotetik inşa merkezi değildir. Rousseau'nun doğal toplum tahayyülü asla tam olarak terk etmediği ve uygar toplum içinde -tamamen olmasa da temel ilkeler düzeyinde- yeniden canlandırmak istediği bir değerler setine işaret eder. Burada düşünürün çıkış noktası, doğal toplum ve siyasal toplum arasındaki farktır ve Rousseau'nun *Emile'*de yaptığı tespiti anımsamak gerekirse, "Tabii halde yaşayan bir adamla, cemiyet halinde yaşayan bir adam arasında epeyce fark vardır."⁶

Rousseau için doğal toplumda yaşayan bireylerin temel özelliklerinden biri "kendi kendine yeterlilik"tir. Bu yeterlilik hali içinde söz konusu bireyler başkalarının çektikleri acıya duyarlı ve "merhamet" sahibidirler. Esasında Rousseau doğal toplum haline özgü bir değer olarak gördüğü merhamet hissini "tüm diğer toplumsal erdemlerin temeli" olduğunu iddia eder. Doğal toplumun sakinlerinin bir diğer temel özelliği de "kendini koruma"dır.⁷ Bu iki temel özellik üzerinden doğa durumunda tabiatın kendisi daha sonra ekoloji düşüncesinin farklı varyantları tarafından bir hayli işlenecek bir tema olarak yaratıcı ve koruyucu bir karakteristik üzerinden tasvir edilir. Tabiat, bir bozulmamışlık alanıdır ve modern zamanların ilerleme saplantısından uzak bir mantığa sahiptir. İçinde yaşayanları gözetir ve onların birbirini gözetmesini kolaylaştırır. İnsanlara uyum içinde yaşamalarına yeterli olanakları sunar. Bu bağlamda Rousseau şunları söyler: "Milletler, şunu bilmiş olun ki, tabiat, çocuğunun elinden tehlikeli bir silahı çekip alan bir ana gibi sizi ilimden korumak istemiştir. Bize açmadığı her sır, başımıza dert getirecek bir şeydir."⁸

Bu noktada Bookchin'in hiyerarşi eleştirisinin temelinde yer alan neolitik dönem kavramsallaştırmasının, Rousseau'cu doğal toplum modelini çağrıştıran bir görümüm arzettiği ileri sürülebilir. Neolitik dönemde organik yaşamın öznesi olan bireyleri "homo economicus (iktisadi insan) türünden çok, homo collectivus (toplu yaşam insanı)" olarak tanımlamanın doğru olacağını iddia eden Bookchin, neolitik dönemin doğal toplumunun fertlerini şöyle tasvir eder: "Onların bakış açıları mal edinme ve rekabet arzusuyla

⁶ Jean-Jacques Rousseau, *Emil Yahut Terbiyeye Dair*, çev. H. Z. Ülken vd., Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1961, s.152.

⁷ L. J. Macfarlane, a.g.e, s.14, 62.

⁸ Jean-Jacques Rousseau, *İlimler ve Sanatlar Hakkında Nutuk*, çev. S. Eyüboğlu, MEB Yayınları, İstanbul, 1989, s.26.

değil, faydalanma hakkının getirdiği alışkanlıklar ve indirgenemez asgari ilkesinin normları ile şekillendirilmişti. Kapitalizmin açgözlü ve atomize dünyasında yer alsalardı, onun kişisel olmayan ilişkilerinden ve doyumsuz bencilliğinden dehşete düşerlerdi.”⁹

Bu açıdan bakıldığında Rousseau’cu doğal toplumun uygar toplumdan farkına yapılan vurgu ile neolitik dönemin sakinleri ile kapitalizmin dünyasının bir parçası olan bireyler arasındaki farka yapılan vurgu örtüşür. Bookchin’in neolitik zamanlara atfettiği değer, Rousseau’nun siyasal toplum öncesine atfettiği anlamı yankılar. Burada Rousseau’nun uygar toplumdan daha “insani” gördüğü doğal toplum, Bookchin’in neolitik döneme biçtiği “ilerici” role göz kırpar. Ancak Bookchin’in neolitik toplumun aynı zamanda teknolojik devrimci bir veçhesi olduğuna dair yaptığı hatırlatma, onu Rousseau’nun kronolojik olarak daha belirsiz ve kurgusal geçmiş modellemesinden ayırır. Bu minvalde Bookchin’in vurguladığı üzere “neolitik devrim her şeyden önce teknolojik bir devrim”dir ve “insanlığa tarım becerilerini, dokumacılığı, çömlekçiliği, hayvanların evcilleştirilmesini, tekerleğin keşfini ve birçok önemli ilerlemeleri armağan eden bu dönem”dir.¹⁰

Bununla birlikte iki düşünürün de söz konusu dönemlere atfettikleri toplumsal değerler ve dönem tasvirinde başvurdukları romantizasyon kayda değerdir. Yine her iki düşünür için de doğal toplumun ve neolitik dönemin değerleri bastırılırsa da tamamen yok edilemezler. Örneğin Bookchin’e göre, “erken Neolitik Dönem köyünün ahlaki öncülleri, bir milenyum sonra kapitalizmin ortaya çıkışıyla bile asla ıskartaya çıkarılmamış” ve “yeni ilişkiler düzeni içinde bir karabasan gibi –toplumun içinde her zaman ‘altın çağa’ ilişkin bir anı olarak saklı kalan geçmişin tehditkâr bir gücü olarak-varlıklarını devam ettirmiş”lerdir.¹¹ Bu noktada Bookchin’in iddiası üzerinde

⁹ Murray Bookchin, *Özgürlüğün Ekolojisi: Hiyerarşinin Ortaya Çıkışı ve Çözülüşü*, çev. M. K. Çoşkun, Sümer Yayıncılık, İstanbul, 2013, s.151. Bookchin’in sıkça atıfta bulunduğu neolitik dönemin özlü bir tarifini Childe’da buluruz. Childe’nin belirttiği üzere, “Yakındoğu’da bazı toplumlar(ın) doğayla etkin bir işbirliğine girerek, bitkiler yetiştirip ve çoğu kere aynı zamanda evcil hayvanlar besleyerek, doğada hazır bulunan yiyecek maddeleri stokunu artırmaya başlaması” ile açılan bu yeni dönem “yeni taş devri” olarak da adlandırılır. Bkz. Gordon Childe, *Tarihte Neler Oldu?*, çev. A. Şenel ve M.Tunçay, Kırmızı Yayınları, İstanbul, 2009, s.36.

¹⁰ Murray Bookchin, *Ekolojik Bir Topluma Doğru*, çev. A. Yılmaz, Sümer Yayıncılık, İstanbul, 2013, s.57.

¹¹ Murray Bookchin, *Özgürlüğün Ekolojisi: Hiyerarşinin Ortaya Çıkışı ve Çözülüşü*, s.152.

düşünmek için Rousseau-Bookchin bağlantısı için kritik bir başka temaya bakmakta fayda var.

Uygarlık ve Politik Toplum Karşısında Duyulan Şüphe

Rousseau modern toplumun hiyerarşik yapısından rahatsızlık duyar¹² ve bu rahatsızlığın temelinde uygarlığı bir tür tasfiye alanı olarak görmesi yatar. Ona göre “modern toplum doğal toplumun üyelerinin sahip olduğu kendi koruma içgüdüsünü bencillığe çevirir.”¹³ Düşünür “ilimlerimiz ve sanatlarımız tekamüle doğru gittikçe ruhlarımızın bozulduğu”nu, “lüks her tarafa yayıldıkça” temel insani erdemlerin solduğunu ve uygar toplumun kalbinde yatan ilerlemenin ahlaki prensipleri aşındırdığını savunur.¹⁴

Bu temelde Rousseau, medeniyetten önce merhametin ve eşitliğin hüküm sürdüğü doğa durumuna derin bir özlem duyar. “Vahşi insan”ın erdemlerinin “şimdi”yi yaşayan bireylerin sahip olduğu niteliklerden farklarına değinir ve uygar yaşamın karşısında “doğanın önerdiği sade, tekdüze, kalabalıklardan uzak yaşam tarzını”nın güzelliklerini hasretle yad eder. Mülkiyet ilişkilerine, “bir toprak parçasının etrafını çitle çevirip ‘Bu bana aittir!’ diyebilen, buna inanacak kadar saf insanlar bulabilen ilk insan”ın ortaya çıkışıyla kurulan uygar toplumun tuhafliklarına bakar.¹⁵ Bu geri dönüşsüz yolculukta ortaya çıkan nihai durak olarak uygar toplumda ise, Rousseau’ya göre, “insan özgür doğar, oysa her yerde zincire vurulmuş olarak yaşar.”¹⁶ Dolayısıyla eşitsizlik de Rousseau için esasen doğal toplumun değil, siyasal toplumun bir sorunudur.¹⁷

Rousseau’nun uygarlık eleştirisi; Bookchin’de bir hiyeraşi eleştirisine, dolaylı olarak da bir modernite, uygarlık ve kapitalizm eleştirisine dönüşmüş olarak karşımıza çıkar. Bookchin toplumsal ekoloji düşüncesi üzerinden kapitalist zamanların çok boyutlu tahrifatını eleştirirken aynı zamanda bir uygarlık eleştirisi sunar. Bunu yaparken de “erken Neolitik dönem köylerinin kalıntılarını gezerken orada burada karşımıza çıkan yaşamın bereketine ve doğanın cömertliğine ilişkin sembollere baktığımızda, bir zamanlar orada

¹² Robert Nisbet, “Rousseau And Equality”, Rousseau’s Political Writings (ed. A. Ritter ve J. C. Bondanella), W. W. Norton & Company, New York, 1988, s.244.

¹³ L. J. Macfarlane, a.g.e, s.153.

¹⁴ Jean-Jacques Rousseau, İlimler ve Sanatlar Hakkında Nutuk, s.18, 35, 37.

¹⁵ Jean-Jacques Rousseau, İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı, çev. R. N. İleri, Say Yayınları, İstanbul, 2001, s.63, 89, 91-95, 123.

¹⁶ Jean-Jacques Rousseau, Toplum Sözleşmesi, çev. V. Günyol, Adam Yayınları, İstanbul, 2001, s.14.

¹⁷ L. J. Macfarlane, a.g.e, s.193.

huzurlu bir toplumun yaşadığını hissediriz” türünden tespitlerle Neolitik dönemin komünal ve barış içindeki ruhunu, “genelde uygarlık dediğimiz tahakküm ve baskının karakışı” ile mukayese eder.¹⁸

Bookchin’in -Rousseau’nun izlerini taşıyan- uygarlık ve politik toplum karşısında duyduğu şüphe, bir analiz aracı olarak devreye toplumsal ekoloji düşüncesini sokar. Toplumsal ekoloji bu anlamda içeriğinden koparılmış bir siyaset algısının ve fetişleştirilmiş bir ilerleme fikrine dayalı uygarlık anlayışının reddiyesine dayanır. Bu bağlamda Bookchin’e göre “toplumsal ekoloji, insanlık ile doğa arasındaki kopuşun eleştirisinden daha fazlasını sunar; insanlığı ve doğayı iyileştirme gereksinimini ortaya koyar.” Bookchin’ci toplumsal ekoloji perspektifi, bu eleştiri ve iyileştirme gayretini hiyerarşi karşıtı bir konum içinden gerçekleştirmeye çalışır. Bu hiyerarşi karşıtlığı hem doğa, hem de toplumsal alanda geçerlidir.¹⁹ Bu temelde toplumsal ekoloji düşüncesi, “var olan ekolojik sorunlarımızın hemen hepsinin kökleşmiş toplumsal sorunlardan kaynaklandığı fikrine dayanmaktadır” ve “sadece ahlakın yeniden canlandırılması için değil, aynı zamanda -ve her şeyden önemlisi- toplumun ekolojik bir temelde yeniden inşa edilmesi için de talepte bulunur.”²⁰

Tabiidir ki bu toplumsal ekoloji çağrısı Bookchin’in çizdiği çerçeveye ilintili bir çağrıdır. Kastedilen sadece doğanın sömürgeleştirilmesi değil, doğanın da sömürgeleştirilmesine yol açan bir biçimde her şeyin sömürgeleştirilmesi ve tahakküm altına alınmasıdır. Bookchin de zaten “toplumsal ekolojinin ortaya koyduğu en temel mesaj, doğaya hükmetme fikrinin insanın insan tarafından tahakküm altına alınmasından köklenen bir fikir olduğudur” değerlendirmesini yapar.²¹ Bookchin’in toplumsal ekoloji merkezli düşüncesinin temel varsayımlarından biri olan “toplumun yaşama biçiminin derin yapısal dönüşümler olmaksızın gerçekleştirilemeyeceği”²² fikri, yeni bir siyasal tahayyül ve bu tahayyülün bir parçası olarak temsil

¹⁸ Murray Bookchin, Özgürlüğün Ekolojisi: Hiyerarşinin Ortaya Çıkışı ve Çözülüşü, s.135-137.

¹⁹ Murray Bookchin, Özgürlüğün Ekolojisi: Hiyerarşinin Ortaya Çıkışı ve Çözülüşü, s. 93, 109. Bu paralelde toplumsal ekolojinin vaatlerinden biri de “tahakküm kavramının tümüyle yeniden incelenmesi”dir. Bkz. Murray Bookchin, Toplumun Yeniden Kurulması, çev. K. Şahin, Sömer Yayıncılık, İstanbul, 2013, s.50.

²⁰ Murray Bookchin, Toplumsal Ekoloji ve Komünalizm, çev. F. D. Elhüseyni, Sömer Yayıncılık, İstanbul, 2013, s. 9, 39.

²¹ Murray Bookchin, Geleceğin Devrimi: Halk Meclisleri ve Doğrudan Demokrasi (haz. D.Bookchin ve B.Taylor), çev. İ. Yıldız ve S. Torlak, Dipnot Yayınları, Ankara, 2015., s.66. Ayrıca bkz. Murray Bookchin, Toplumun Yeniden Kurulması, s.9.

²² Murray Bookchin, Toplumun Yeniden Kurulması, s.12.

sorununu gündeme getirir, ki bu da özünde Rousseau'nun siyasal düşüncesinin temel dinamiklerinden biridir.

Kolektivist Siyasal Tahayyül ve Temsil Paradoksu

Rousseau için bir başkasının buyruklarına koşulsuzca bağlı olmak ile en genel haliyle “insan olmak” birbirleriyle örtüşen şeyler değildir.²³ Dolayısıyla Rousseau'nun -şu ana kadar yürüttüğümüz tartışmadan anlaşılacağı üzere- eşitliği önceleyen yaklaşımı özgürlüğü de o derecede hayati görür. Modern siyasal pratiklerin birlikteliğini çoğu zaman imkânsız kıldığı bu iki prensip Rousseau'nun karmaşık siyasal tahayyülünün bir parçası haline gelirler ve bir temsil paradoksuna atıfta bulunurlar. Bu çerçevede Rousseau bize, Critchley'in tespit ettiği üzere, bir “egemenlik paradoksu” da sunar.²⁴ Burada hem her tür despotizmi reddeden hem de kolektif iradeyi o iradenin şaşmaz ve yanılmaz bir başka ifadesine bağlayan bir bakış söz konusudur ve benzeri bir hatta siyasetin bir parçası olmak hem istenir hem de bunu mümkün kılacak temsili aygıtlara hoşnutsuz bir bakış getirilir. Barber'ın da belirttiği gibi, Rousseau modern zamanlarda demokrasiye eklenen temsili kurumlara şüpheyle hatta özgürlüğe vereceğini düşündüğü zarar nedeniyle nefretle bakar.²⁵

Bookchin'in siyasal tahayyülünün de Rousseau'yu güçlü bir biçimde çağrıştıran kolektivist bir özü ve temsil mekanizmalarının işleyişinin paradoksal bir eleştirisine dayanan bir dinamiği vardır. Bu noktada Bookchin'in ekolojik toplumun siyasal ufku daha somut politik düzeyde aslında yine Bookchin'in “komünler komünü” dediği konfederal liberter belediyecilikten başka bir şey değildir. Siyaset bu perspektifte salt yasama-yürütme faaliyetleri üzerinden işleyen bir temsil dinamiğine indirgenmez; “ussallığa, topluluğa ve özgürlüğe dayalı bir ahlaki ödev” olarak çıkar karşımıza. Yatay ve aşağıdan bir biçimde işlerken kapsamı tüm bir hayattır ve bu hayatın “iyi”lik kıstasıyla yaşanması için gereken bir ahlaki varoluş biçimidir. Bookchin'in perspektifi sadece siyaseti tekrar etiğin alanına dâhil etmez; aynı zamanda ekonomiyi ve hatta toplumun kendisini de bu etik

²³ L. J. Macfarlane, a.g.e, s.107.

²⁴ Simon Critchley, *The Faith of The Faithless: Experiments In Political Theology*, London: Verso, 2012, s.8.

²⁵ Benjamin Barber, “Political Participation And The Creation of Res Publica”, *Rousseau's Political Writings* (ed. A. Ritter ve J. C. Bondanella), W. W. Norton & Company, New York, 1988, s.292-293.

varoluşun alanına çağırır.²⁶ Bu, ahlaki ödev olarak siyaset fikrinin Rousseau'nun genel tahayyülü ile örtüştüğü bir momente işaret eden bir yaklaşımdır. Nitekim Macfarlane, Rousseau'nun "özü itibarıyla bir ahlakçı" olduğunu ve "insanın toplumsal çevresinin olumsuz etkilerinden kurtulması"²⁷ meselesi üzerinde düşündüğünü söylerken Bookchin'in pozisyonunu da özetler gibidir.

Bookchin'in, anarşizmin ve Marksizmin tarihsel evrimi içindeki temel olumlu özelliklerine dayandığını düşündüğü ve dolayısıyla bu iki ideolojinin çağın sorunlarına daha pratik yanıtlar verecek bir üst aşaması olarak gördüğü komünalizm bu çerçeve özelinde kritiktir. Komünalizmde siyaset tüm toplumsal düzleme yayılır ve olabilecek "en özgürlükçü anlamda" ele alınır. Bu çerçeve içinde devlet "baskıcı ve sömürücü sınıfın, sömürülen sınıfın davranışlarını düzenleme ve zor kullanarak kontrol etme aracı" olarak karşımıza olumsuz bir içerikle çıkar. Yönetim, ise "toplumsal yaşamın problemlerine" pratik ve kabul edilebilir çözümler üreten bir kurumlar ağı olarak düşünülür. Daha maddi bir düzeyde, komünalizmin siyasal ufku liberter belediyeçilik ile kesişir ama ona indirgenemez. Komünalizmin yerel siyaset algısı "kent yönetimiyle ilgili kurumları mahallelere, kasabalara ve köylere dayalı demokratik halk meclislerine dönüştürecek şekilde yeniden yapılandırmayı amaçlar." Halk meclisleri, tam da işaret ettiği genel çerçeveye uygun bir şekilde, bir doğrudan demokrasi modeli olarak düşünülür. Bu bağlamda aslında komünalizmin siyasal gündeminin bir doğrudan demokrasi ağı inşa etmek olduğu iddia edilebilir. Bookchin, "tek bir belediyenin sınırlarını aşan problemleri ve meseleleri çözmek için de demokratikleştirilmiş belediyeler geniş bir konfederasyon çatısı altında bir araya gelmelidir" der. Bu model ekonomik düzeyde de reel sosyalizm ya da kapitalist modellerden ayrılır ve "üretim araçlarını belediyenin varoluşsal yaşamına entegre etmeyi öngürür", yani bir anlamda "ekonomiyi beledileştirir."²⁸

²⁶ Murray Bookchin, Geleceğin Devrimi: Halk Meclisleri ve Doğrudan Demokrasi, s.131,139, 145.

²⁷ L. J. Macfarlane, a.g.e, s.13.

²⁸ Murray Bookchin, Geleceğin Devrimi: Halk Meclisleri ve Doğrudan Demokrasi, s.41-49. Biehl'e göre ise "özgürlükçü belediyeçiliğin önerdiği iktisadi hayat ne devletleştirilmiş (devlet sosyalizminin aksine), ne fabrika tarafından emekçilere devredilmiş (sendikalizmin aksine), ne özel mülkiyete bırakılmış (kapitalizmin aksine) ne de küçük kooperatiflere indirgenmiştir (komüniteryanizmin aksine). Bunların yerine iktisadi hayat belediyeleştirilmiştir, diğer bir deyişle halk meclisleri vasıtasıyla ortak mülkiyet altına alınmıştır." Bkz. Janet Biehl, "Murray Bookchin'in Devrimci Programı: Cumhuriyeti Demokratikleştir, Demokrasiyi Radikalleştir", çev. Y. Atılğan, Express, sayı 141, Şubat 2016, s.76.

Bu kolektivist siyasal tahayyül yurttaşları Rousseau'nun çok önceleri tasarladığı bir biçimiyle bir bütün olarak görür. Ancak burada birlikte yaşamak ideali, farklılıkların daha belirgin olduğu bir biçimde kurgulanır. Bookchin'e göre " 'birlikte yaşamak' terimi, yalnızca karşılıklı saygıyı ve bireysel gönüllülüğü ima etmekle kalmaz, aynı zamanda bireyle grup arasında güçlü bir birlik duygusu olduğunu da ima eder."²⁹ Burada kent özellikle önem kazanan bir siyasal alan olarak öne çıkar. Bookchin için "şehir ya da kentler her zaman siyasetin değişmez mücadele alanı olmuştur"³⁰ ve "halk meclisinin hakiki yuvasının kent olduğunu en baştan söylemek gerekir."³¹

Bu perspektifte katılım ve özerklik yan yana gelir. Demokrasiyi olabildiğince sınırları belli daraltılmış alanlar ve "küçük birimler"³² üzerinden düşünme çabası ve Bookchin'in kolektivist siyasal tahayyülünün bir parçası sayılabilecek özerklik anlayışının özünde Rousseaucu bir siyasal proje olduğu iddia edilebilir. Nitekim Barber, hem Kant hem Rousseau için özerkliğin "kendimiz için seçtiğimiz yasalar tarafından yönetilmek" anlamına geldiğine işaret eder. Dolayısıyla burada katılım ile özerklik ya da öz-yönetim (self-government) arasında bir bağ kurulur.³³ Bu bağ bir özgürlük ve eşitlik imkanı olarak tasarlanır aynı zamanda. Benzeri bir hatta Bookchin'e göre de "yönetmesi" beklenen 'öz' olmaksızın öz-yönetim, aslında karşıtlarına ayırır: İtaat ve tahakküme dayalı hiyerarşi."³⁴ Buradan hareketle Rousseau'nun aktif-katılımcı, militan yurttaş konfigürasyonu ile Bookchinci "yurttaş milisleri"³⁵ kavramsallaştırmasının yan yana düşünülebileceği bir kolektivist karar alma süreci görünürlük kazanır.

Rousseau-Bookchin bağını tüm bu zeminde kuran şeylerden biri siyasal birimin büyüklüğü ve coğrafi özellikleri ile siyasal yönetim arasındaki uyum meselesi ve bu meseleye ek olarak öne sürülen "ortak yarar" fikridir.

²⁹ Murray Bookchin, *Özgürlüğün Ekolojisi: Hiyerarşinin Ortaya Çıkışı ve Çözülüşü*, s.119.

³⁰ Murray Bookchin, *Toplumsal Ekoloji ve Komünalizm*, s.57.

³¹ Murray Bookchin, *Toplumu Yeniden Kurmak*, s.201.

³² Nitekim Biehl de "demokratik öz-yönetimi destekleyebilmek için siyasal yaşamın daha küçük boyutlara indirgenmesi, büyük şehirlerin siyasi ve idari olarak yönetilebilir ölçekteki belediyelere, mahallelere bölünmesi gerektiği"ni hatırlatır. Bkz. Janet Biehl, a.g.e, s.75.

³³ Benjamin Barber, "Political Participation And The Creation of Res Publica", *Rousseau's Political Writings* (ed. A. Ritter ve J. C. Bondanella), W. W. Norton & Company, New York, 1988, s.295.

³⁴ Murray Bookchin, *Ekolojik Bir Topluma Doğru*, s.157.

³⁵ Biehl, Bookchin'in "uluslararası sosyalist hareketin eskiden beri kabul ettiği silahlı halkın ya da yurttaş milislerinin sabit bir orduya alternatif olarak mevcudiyetinin zarureti fikrinin takipçisi olduğu"nu belirtir. Bkz. Janet Biehl, a.g.e, s.76.

Hatırlanacağı üzere Rousseau, siyasal yönetim biçimleri ile refah ve siyasal birimin büyüklüğü arasında bir bağlantı olduğuna inanır. Ona göre “monarşi, yalnız çok varlıklı uluslara, aristokrasi varlık ve büyüklükçe orta halli devletlere, demokrasi de küçük ve yoksul devletlere elverişlidir.” Rousseau bu doğrultuda “özgür devletler”de –monarşilerden farklı olarak- “her şeyin ortak yarara harcadığı”nı vurgular. Burada karşımıza Rousseau’nun kolektivist siyasal tahayyülünün ve temsil sorununa paradoksal yaklaşımının en zorlu uzantısı çıkar: “Yok edilemeyen, değişmeyen, bozulmayan, tertemiz, her zaman doğru ve kamusal yarara yönelik, devletin güçlerini devletin kuruluş amacına, yani herkesin iyiliğine uygun olarak yönetebilen” ve sayıya değil, birleştirici ortak yarara dönük, diğer iradelerin de yegâne temeli olan, yurttaşların “bütün varlıklarını ve gücünü buyruğuna verdikleri”, egemenliğin temel dayanağı olan ve “temsil olunamayan” yapısı ile genel irade.³⁶

Genel irade hem katılımın nihai uğrağıdır hem de temsil mekanizmasının asli istisnası olarak görünülük kazanır. Kendisine atfedilen özellikler onu kendisinden başka bir aracı tarafından temsili imkânsız bir pozisyonda tutar. Bu pozisyon, C.B. Macpherson’ın Rousseau’nun genel irade nosyonu ile “karizmatik bir lider tarafından halkın moral olarak dönüştürülmesi” teması arasında kurduğu ve “tehlikeli” bulduğu³⁷ bağ düşünüldüğünde ayrıca önem kazanır.

³⁶ Jean-Jacques Rousseau, Toplum Sözleşmesi, s.79, 93, 118, 120, 75, 39, 35, 41-42, 26, 109. Genel irade problemi dışında Rousseau’nun küçük siyasal birimlerde demokrasinin mümkünlüğüne dair açıklamaları Amerikan demokrasi deneyimi tarafından yanlışlanır. Dahrendorf’un işaret ettiği üzere James Madison “fazlasıyla küçük birimlerin duygusal açıdan yüklü bir hizipleşme politikasına hizmet edeceği”ne inandığı için demokrasinin uygulanabilirliği sorununda büyüklük ve mesafeden yana tavır alır. Dahrendorf da yerelleşme-bölgeselleşme paralelinde somutlaşan siyasal projelerin türdeşlik tehdidi yarattığına dikkat çeker ve “türdeşliği hedefleyen cemaatlerin kaçınılmaz bir biçimde kendi içlerinde hoşgörüsüzlüğe, dışa karşı ise saldırganlığa eğilim duyduklarına” değinir. Bkz. Ralf Dahrendorf, Demokrasinin Bunalmaları: Antonio Polito İle Bir Söyleşi, çev. A. E. Zeybekoğlu, İthaki Yayınları, İstanbul, 2015, s. 15, 30, 126-127. Madison’ın söz konusu eğilimine işaret eden bir değerlendirme için bkz. Michael Hardt ve Antonio Negri, Çokluk: İmparatorluk Çağında Savaş ve Demokrasi, Çokluk: İmparatorluk Çağında Savaş ve Demokrasi, çev. B. Yıldırım, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2004, s.260. Ayrıca bkz. Ellen Meiksins Wood, Kapitalizm Demokrasiye Karşı: Tarihsel Maddeciliğin Yeniden Yorumlanması, çev. Ş. Artan, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s.256.

³⁷ C. B. Macpherson, Demokrasinin Gerçek Dünyası, çev. L. Köker, Birey ve Toplum Yayıncılık, Ankara, 1984, s. 28. Benzeri bir değerlendirme için bkz. Giovanni Sartori, Demokrasi Teorisine Geri Dönüş, çev. T. Karamustafaoğlu ve M. Turhan, Yetkin Basımevi, Ankara, 1993, s.337-340.

Kayda değer bir biçimde Bookchin'in komünalist projesinde de, onu geleneksel anarşizmden ayıran bir şekilde, liderin konumuna işaret eden bir taraf söz konusudur. Bookchin "liderlik her zaman vardır" der ve anarko-sendikalizmin tarihindeki örgütlerde bile liderin çoğunluğun iradesini dile getirecek, onlara yardım edecek "deneyim, bilgi ve bilgelik" kaynağı olarak görüldüğüne değinir. "Liderliğe ciddi bir liberter yaklaşımın liderlerin taşıdığı can alıcı önemi teslim edeceği"ne vurgu yapar. Bunlara ek olarak Bookchin'in de altını çizdiği gibi, "komünalistler kendi program ve pratiklerini bir süreç olarak görürler. (...) Bir geçiş programında her yeni talep daha radikal ve sonunda daha devrimci taleplerin çoğalmasını sağlayan bir sıçrama tahtası olarak işlev görür."³⁸ Burada Bookchin'in demokrasi projesine dahil ettiği neredeyse mitolojik çağrışımları haiz bilge lider tipolojisinin köklerini Bookchinci düşünceyi Rousseau'ya bağlayan bir başka hat olarak görmek mümkündür. Rousseau da *Toplum Sözleşmesi*'nde aristokrasiyi tartışırken -onu ideal bir düzen olarak görmese de- "bilge kişilerin halk yığını yönetmesinin en iyi ve en doğal bir düzen gereği olduğu"na işaret eder.³⁹

Bookchin'in siyasal haritasının kritik bir başka noktası olarak konfederalizmin bir yönetim tahayyülünün parçası olarak devreye girişi tüm bu komünalist prensipler seti üzerinden mümkün olur. Bookchin'e göre konfederalizm "üyeleri ya da delegeleri köylerde, kasabalarda ve hatta büyük kentlerin mahallelerinde halkın oluşturduğu demokratik meclislerde seçim yoluyla belirlenmiş olan bir yönetsel konseyler ağıdır." Konfederalist model içinde, Bookchin'e göre, "politika oluşturmak, münhasıran katılımcı demokrasi pratiklerine dayanan halk topluluğu meclislerinin hakkı" iken, "yönetim ve koordinasyon konfederal konseylerin sorumluluğundadır." İktidar kurgusunun "aşağıdan yukarıya doğru" olduğu bu yapı; "adem-i merkezîyetçiliğin, yerelliğin, kendi kendine yeterliğinin, karşılıklı bağımlılığın ve daha fazlasının bileşimidir" ve "akışkan ve sürekli gelişen bir toplumsal metabolizma gibidir." Bu eksenle zıttıyla birlikte uzun bir süreçte hep varolmuş bir modeldir bu. Bookchin'in sözleriyle "konfederalizm, beşeri dünyada canlı bir gelenektir, yüzyıllara varan bir geçmişe sahiptir. Kuşaklar boyunca konfederasyonlar, merkezileşmeye ve ulus-devlet yaratmaya

³⁸ Murray Bookchin, *Geleceğin Devrimi: Halk Meclisleri ve Doğrudan Demokrasi*, s.56-58, 61.

³⁹ Jean-Jacques Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, s.83.

yönelik (neredeyse aynı derecede uzun süreli) bir tarihsel eğilime karşı koymaya çalışmıştır.”⁴⁰

Yine Bookchin’in altını çizdiği üzere bu düzlemde konfederalizm, federalizm ile karıştırılmamalıdır. Zira basitçe federalizmin ima ettiği şey, “uygulamada biraraya toplanmış ulus-devletlerin eşgüdümü”dür. Bu açıdan da federalizm, “açıkça devletin kendisi demektir.”⁴¹ Bu yapısıyla federalizm ve Bookchinci konfederalizm arasındaki asli fark, devlet merkezli bir siyasal tahayyülü aşabilme imkânı özelinde kurumsallaşır. Paradoksal olan bir başka husus da bu manzara içinde karşımıza çıkar. Zira klasik anlamda devletin işleyişinin asli organları, konfederal ya da komünalist örgütlenme içinde biçim değiştirmekten çok el değiştirir. Komünalist siyasal perspektif bu açıdan Rousseaucu genel irade sorununu canlandıran bir nitelik kazanır. Genel iradenin zıttına dönüşme riski ile komünalist siyasal tahayyülün bir başka otorite öznesinin manipülasyonuna açık hale gelmesi arasında tedirgin edici bir yakınlık vardır.

Sonuç

Rousseau-Bookchin ortaklığının temelinde yatan şeyin siyaset ve etiği iç içe değerlendiren bir perspektif olduğu iddia edilebilir. Siyasal alanın etik içinden kurgulanması yönündeki Bookchinci girişim; demokrasiyi liberal temsil araçlarının dışında doğrudan yurttaş katılımına açık bir pratik olarak ahlaki bir içerikle düşünmek eğilimindedir. Bookchin’in kolektivizm-özyönetim-konfederalizm kavram seti nihayetinde bu perspektifin bir yansımasıdır ve demokrasinin hakiki manasıyla gerçekleştirilmesini uzamsal bir dizi şarta bağlar. Bu, Rousseau’ya göre demokrasinin “küçük bir devleti, davranışlarda basitliği, rütbe ve servette eşitliği, lükse kaçan her şeyin

⁴⁰ Murray Bookchin, Geleceğin Devrimi: Halk Meclisleri ve Doğrudan Demokrasi, s.119-123.

⁴¹ Murray Bookchin, Toplumu Yeniden Kurmak, s.18. Bu çerçevede Bookchin konfederalizm ile federalizm arasındaki farka bir başka yerde de şöyle değinir: “Federalizm, ulus-devletlerin ayrıcalıkları muhafaza eden bir anlaşmalar ağı içerisinde devam etmesinden başka bir şey değildir; bu sistemde politika oluşturmada yurttaşların-olsa bile- çok az bir katılımı söz konusudur. Federalizm devletin dansikasıdır. (...) Konfederalist alternatif ise geri çağrılabilir temsilcilere sahip halk meclislerinin yerel ve bölgesel konfederal konseylerle -bu konseylerin biricik işlevinin farklılıkların ne olduğuna karar vermek ve yönetsel görevleri katı biçimde uygulamak olduğunu vurgulamam gerekiyor- oluşturdukları bir politika oluşturma ağına dayanacaktır.” Bkz. Murray Bookchin, Geleceğin Devrimi: Halk Meclisleri ve Doğrudan Demokrasi, s.76.

bütünüyle yokluğunu akla getirdiği⁴² yönündeki tespit anımsandığında bu çalışmanın konusunu oluşturan bağlantı açısından ayrıca anlamlı ve önemlidir.

Starobinski'nin işaret ettiği üzere Rousseau'nun siyasal düşüncesinin temel unsurları arasında "modern toplum eleştirisi, bir tarih felsefesi geliştirme çabası ve toplumsal organizmacılık" öne çıkar.⁴³ Bu çalışmada da vurgulandığı üzere siyasal içerikli bir nostalji teması ve doğal toplumun üstünlüğü fikri, uygarlık ve siyasal toplumun eleştirisi ile nihayetinde katılım ve temsil arasındaki gerilimi besleyen kolektivist ve paradoksal bir siyasal tahayyül üzerinden ortak bir düşünme zeminine işaret eden Rousseau-Bookchin çizgisi; Starobinski'nin Rousseau'nun siyasal düşüncesine atfettiği özelliklerin Bookchin'in siyasal düşüncesi için de geçerli olabileceğini gösterir. Rousseau'nun sevdiği düşünürleri okuma stratejisine pek uygun düşmesine de bu çizgiyi başka düşünürleri de dâhil ederek okumak ise kuşkusuz zenginleştirici bir deneyim olacaktır.

⁴² C. Northcote Parkinson, *Siyasal Düşüncenin Evrimi*, çev. Mehmet Harmancı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1984, 189.

⁴³ Jean Starobinski, "The Political Thought of Jean-Jacques Rousseau", *Rousseau's Political Writings* (ed. A. Ritter ve J. C. Bondanella), W. W. Norton & Company, New York, 1988, s.221.

KAYNAKÇA

- Atatürk, Mustafa Kemal. "Bakanlar Kurulunun Görev ve Yetkisini Belirten Kanun Teklifi Münasebetiyle", 1 Aralık 1921, Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I-III, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006.
- Barber, Benjamin. "Political Participation And The Creation of Res Publica", Rousseau's Political Writings (ed. A. Ritter ve J. C. Bondanella), W. W. Norton & Company, New York, 1988.
- Biehl, Janet. "Murray Bookchin'in Devrimci Programı: Cumhuriyeti Demokratikleştir, Demokrasiyi Radikalleştir", çev. Y. Atılğan, Express, sayı 141, Şubat 2016.
- Bookchin, Murray. Geleceğin Devrimi: Halk Meclisleri ve Doğrudan Demokrasi (haz. D.Bookchin ve B.Taylor), çev. İ. Yıldız ve S. Torlak, Dipnot Yayınları, Ankara, 2015.
- Bookchin, Murray. Özgürlüğün Ekolojisi: Hiyerarşinin Ortaya Çıkışı ve Çözülüşü, çev. M. K. Çoşkun, Sümer Yayıncılık, İstanbul, 2013.
- Bookchin, Murray. Toplumsal Ekoloji ve Komünalizm, çev. F. D. Elhüseyni, Sümer Yayıncılık, İstanbul, 2013.
- Bookchin, Murray. Toplumunu Yeniden Kurmak, çev. K. Şahin, Sümer Yayıncılık, İstanbul, 2013.
- Bookchin, Murray. Ekolojik Bir Topluma Doğru, çev. A. Yılmaz, Sümer Yayıncılık, İstanbul, 2013.
- Childe, Gordon. Tarihte Neler Oldu?, çev. A. Şenel ve M. Tunçay, Kırmızı Yayınları, İstanbul, 2009.
- Critchley, Simon. The Faith of The Faithless: Experiments In Political Theology, Verso, London, 2012.
- Dahrendorf, Ralf. Demokrasinin Bunalımları: Antonio Polito İle Bir Söyleşi, çev. A. E. Zeybekoğlu, İthaki Yayınları, İstanbul, 2015.
- Fuad, Beşir. Voltaire (haz. E. Erbay ve A. Utku), Çizgi Kitabevi, Konya, 2011.
- Hardt, Michael ve Antonio Negri, Çokluk: İmparatorluk Çağında Savaş ve Demokrasi, çev. B. Yıldırım, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2004.

- Leigh, Ralph A. "Liberty And Authority On Social Contract", Rousseau's Political Writings (ed. A. Ritter ve J. C. Bondanella), W. W. Norton & Company, New York, 1988.
- Macfarlane, L. J. Modern Political Theory, Barnes & Noble, New York, 1973.
- Macpherson, C. B. Demokrasinin Gerçek Dünyası, çev. L. Köker, Birey ve Toplum Yayıncılık, Ankara, 1984.
- Masters, Roger. "Jean-Jacques Rousseau", Blackwell'in Siyasal Düşünce Ansiklopedisi, çev. B. Peker ve N. Kırac, Ümit Yayıncılık, Ankara, 1995.
- Nisbet, Robert. "Rousseau And Equality", Rousseau's Political Writings (ed. A. Ritter ve J. C. Bondanella), W. W. Norton & Company, New York, 1988.
- Parkinson, C. Northcote. Siyasal Düşüncenin Evrimi, çev. M. Harmancı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1984.
- Rousseau, Jean-Jacques. İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı, çev. R. N. İleri, Say Yayınları, İstanbul, 2001.
- Rousseau, Jean-Jacques. Toplum Sözleşmesi, çev. V. Günyol, Adam Yayınları, İstanbul, 2001.
- Rousseau, Jean-Jacques. İlimler ve Sanatlar Hakkında Nutuk, çev. Sabahattin Eyüboğlu, MEB Yayınları, İstanbul, 1989
- Rousseau, Jean-Jacques. İtiraf, cilt 1, çev. Selahaddin Güzey ve Faik Bercmen, Semih Lütfi Kitabevi, İstanbul, 1943.
- Rousseau, Jean-Jacques. Emil Yahut Terbiyeye Dair, çev. Hilmi Ziya Ülken vd., Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1961.
- Sartori, Giovanni. Demokrasi Teorisine Geri Dönüş, çev. T. Karamustafaoğlu ve M. Turhan, Yetkin Basımevi, Ankara, 1993.
- Starobinski, Jean. "The Political Thought of Jean-Jacques Rousseau", Rousseau's Political Writings (ed. A. Ritter ve J. C. Bondanella), W. W. Norton & Company, New York, 1988
- Turan, Şerafettin. Atatürk'ün Düşünce Yapısını Etkileyen Olaylar, Düşünürler, Kitaplar, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2010.
- Wood, Ellen Meiksins. Kapitalizm Demokrasiye Karşı: Tarihsel Maddeciliğin Yeniden Yorumlanması, çev. Ş. Artan, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.